

3. Єна А.І., Кальниш В.В. Система психофізіологічного забезпечення професійної діяльності фахівців, що працюють в умовах підвищеної небезпеки // Гигиена труда. – 2002. - № 33. – С. 137-142.

4. Кундієв Ю.І. Напруженість праці як фактор професійного стресу та ризику здоров'я / Кундієв Ю.І., Чернюк В.І., Шевцова В.М. // Український журнал з проблем медицини праці. – 2005. – № 3–4 – С. 90-98.

5. Кальниш В.В. Современные подходы к анализу надежности операторской деятельности / Кальниш В.В. // Український журнал з проблем медицини праці. – 2009. – № 4 – С. 75-87.

6. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психологических функций человека при действии экстремальных факторов. Л.: Наука, 1982. - С.102.

7. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 08 квітня 2014 року №248 «Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна

класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу»».

8. Садиков Г.Н., Колояров П.Г., Лавриненко В.И. Операторская деятельность в производственных условиях аридной зоны // Физиология человека. – 1991. – Т. 17. - № 1. – С. 132-139.

9. Шахназаров А.С., Махновский В.П., Кузюта Э.И. Психологический статус и состояние метаболизма при действии высокой температуры и влажности // Физиология человека. – 1989. – Т. 15. - № 4. – С. 92-96.

10. Швець А.В. Фізіолого-гігієнічна характеристика умов професійної діяльності військовослужбовців миротворчих контингентів ЗС України / А.В. Швець, І.А. Лук'янчук // Проблеми військової охорони здоров'я: Збірник наукових праць Української військово-медичної академії. – К. – 2006. – Вип. 16. – С. 382-387.

Науковий рецензент кандидат медичних наук, доцент Трінька І.С.

УДК 616-058.01-07:159.923

ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТУВАННЯ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

М.М. Матяш, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри неврології, психіатрії та рефлексотерапії Київського медичного університету УАНМ

В.М. Сопов, соціальний психолог, голова правозахисної громадської організації

Резюме. У статті висвітлюються проблеми оперативного психологічного діагностування військовослужбовців, представників декретованих контингентів, потерпілих від злочинів та інших осіб. Пропонується до широкого використання при роботі з даними категоріями осіб, апробований протягом 2014-2016 років, «Метод експрес-діагностування особистості», який зарекомендував себе як надійний психодіагностичний інструмент під час соціально-психологічних досліджень моральної шкоди, заявленої потерпілими в судових процесах. Аналізується практика застосування даного методу при індивідуальних та групових дослідженнях особистості.

Ключові слова: діагностування особистості, декретований контингент, акцентуації, моральна шкода.

Вступ. Потреба у швидкому і достовірному діагностуванні людей дуже часто встає перед особами, які відповідають за остаточне прийняття важливого рішення в самих різних життєвих ситуаціях.

Досить актуальною ця проблема стоїть при здійсненні відбору добровольців на службу, проведення призову на військову службу, сприянні адаптації учасників АТО до мирного

життя, при здійсненні судочинства та багато іншого.

Особі, відповідальній за кінцевий результат відбору, вкрай важливо дізнатися, чого можна очікувати від досі незнайомої людини найближчим часом. Звісно, перебування нової людини в колективі протягом кількох місяців досить повно висвітлить сильні та слабкі сторони її особистості, але протягом саме цього

періоду частіш за все і відбуваються психологічні проблеми у людей, які не зуміли адаптуватися до нових умов життя.

Сучасна психологія знає численні способи дослідження особистості і широко їх використовує.

Особистість кандидатів в розвідники досліджуватимуть довго і прискіпливо, застосовуючи при цьому найсучасніше технічне обладнання. Ретельно і уважно досліджуватимуть контуженого в АТО бійця лікарі-психіатри. Суддя, також має можливість направити обвинуваченого на стаціонарну судову експертизу для визначення його психічного стану.

Всеохоплююче діагностування особистості людини можна назвати, наприклад, комплексною стаціонарною медико-психологічно-соціально-психіатричною експертизою. Авторитет такої експертизи фактично перекладає відповідальність за прийняте рішення із суб'єкта владних повноважень на експертну комісію, але широке застосування таких складних експертиз не відбувається внаслідок великих витрат часу і матеріальних ресурсів.

Проведення складних досліджень буде виправдано для прийняття особливо важливих управлінських рішень, але воно є недоцільним при обстеженні великих груп піддослідних або для отримання рекомендаційних висновків.

Мета. Життя вимагає швидкого наукового методу психологічного діагностування особистості, висновок якого не зобов'язує, а лише допомагає, чи рекомендує відповідальній особі прийняти правильне рішення стосовно піддослідного.

Суб'єкт владних повноважень потребує:

а) інструменту наукового діагностування особистості,

б) зрозумілої процедури застосування такого механізму,

в) наявності дієвого контролю, що мінімізують ризик помилки за кінцеве рішення, яке зобов'язаний прийняти саме керівник.

Лише обізнаність про всю наявну інформацію (в тому числі щодо психічного стану

конкретної особи), а також про всі наявні в даний час об'єктивні можливості і ресурси, нададуть змогу суб'єкту владних повноважень прийняти розумне, мотивоване рішення, за яке саме він буде нести повну відповідальність.

Прикладами негативних наслідків відсутності такого інструменту є непоодинокі випадки позастатутних відносин у військових колективах, призначення на відповідальні посади осіб, які об'єктивно не спроможні їх виконувати внаслідок своїх психічних та фізичних вад або невизначеність з відшкодуванням моральної шкоди в судових процесах. Хоч діюче законодавство і вимагає при ухваленні судових рішень оцінювати особистість та глибину фізичних і душевних страждань потерпілого, воно не пояснює, як це робити практично. Тому, в таких процесах, суди керуються лише своїм внутрішнім переконанням, допускаючи інколи судові помилки.

Ми визначили основні вимоги, яким має відповідати оперативне дослідження особистості:

дослідження має тривати не довше 1,5-2 годин;

процедура діагностування не повинна вимагати спеціального і дорогого обладнання;

мають використовуватися лише визнані науковцями тести та опитувальники;

діагностування повинно проводитись за стандартизованою процедурою та послідовністю виконання завдань;

обробка результатів дослідження має бути максимально автоматизованою;

результати досліджень мають бути захищеними від підробки при, цьому надійно ідентифікуватись та зберігатись;

дослідження має допускати одночасне діагностування груп до 20-30 осіб.

Матеріали та методи дослідження. Пропонуємо для широкого використання «Метод експрес-діагностування особистості», який успішно використовується правозахисною організацією «Спілка фахівців соціологічних та психологічних досліджень» в судових спорах з приводу компенсації моральної шкоди

потерпілих. Матеріали експрес-діагностування допомагають суду швидко і об'єктивно оцінити особистість потерпілого і визначитись щодо наявності або відсутності заявлених ним моральних страждань.

Протягом 2014-2016 років було проведено дослідження особистості 97 потерпілих від правопорушень і практика застосування Методу експрес-діагностування особистості постійно удосконалювалась.

В ході практичної роботи ми відібрали батарею загальновідомих тестів та опитувальників, які, при дотриманні певної послідовності проведення, дають результати, які відповідають заявленим вище вимогам.

При експрес-діагностуванні особистості нами використовувались:

портретний тест Леопольда Сонді. (діагностика змісту і структури людських міркувань, оцінка емоційного стану і якостей особистості, прогнозування ймовірності різних захворювань, професійних, сексуальних і кримінальних переваг, виявляє нахили та акцентуації близьких до хворобливих станів: епілепсія, істерія, садизм, гомосексуалізм, кататонія, параноя, шизофренія, депресія, манія);

8-колірний тест Макса Люшера, (діагностує психофізіологічний стан, стресостійкість, активність і комунікативні здібності, допоможе визначити наявність і причини психологічного стресу);

теппінг-тест професора Ільїна Є.П. (методика експрес-діагностики сили-слабкості нервових процесів та нервової системи. Сильна нервова система витримує велику за величиною і тривалості навантаження, ніж слабка. Поділяє варіанти динаміки максимального темпу виконання тесту на п'ять типів, що характеризує силу нервових процесів);

третій особистісний опитувальник Айзенка ЕРІ (Eysenck Personality Inventory) на 57 питань (визначення темпераменту, як стійкої сукупності індивідуальних психофізіологічних особливостей особистості. Шкали екстраверсії-інтроверсії, емоційної стабільності-

нестабільності (нейротизма) оцінки щирості піддослідного);

опитувальник «Прогноз-2» В.Ю.Рибнікова на 86 тверджень (для визначення рівня нервово-психічної нестійкості, окремі ознаки особистісних порушень, ймовірність виникнення нервово-психічних зривів);

опитувальник Міні-мульти (скорочений багаточинний опитувальник для дослідження особистості - СБОО) - (оцінюють властивості особистості, має оціночні шкали: щирість, ступінь достовірності і величину корекції, що вноситься надмірною обережністю);

малюнковий апперцептивний тест Собчик (вільне трактування сюжету, проекція особистих переживань і ідентифікація з ким-небудь з героїв вигаданого розповіді);

методику ціннісних орієнтацій Мільтона Рокича (виявлення головних ціннісних орієнтацій піддослідного);

проективні методики Бука «Будинок, дерево, людина» і М.З. Дукаревич «Неіснуюча тварина»;

опитувальник депресії Бека (Beck Depression Inventory) виявляє найбільш релевантні і значущі симптоми депресії та скарги;

шкала тривоги Спілберга-Ханіна, (State-Trait Anxiety Inventory - STAI) (інформативний спосіб самооцінки рівня тривожності в даний момент (реактивна тривожність, як стан) і особистісної тривожності (як стійка характеристика людини);

симптоматичний опитувальник SCL-90-R (англ. Symptom Check List-90-Revised) - клінічна тестова і скринінгова методика (від англ. Screening - масове обстеження), призначена для оцінки патернів психологічних ознак у людей, що страждають на психічні розлади пацієнтів і здорових осіб.

Обов'язковими при експрес-діагностуванні є портретний тест Леопольда Сонді, 8-колірний тест Макса Люшера та теппінг-тест Є.П. Ільїна, які не тільки є достовірними інструментами психологічного дослідження, а також налаштовують піддослідну особу на правдиві і щирі відповіді при роботі з опитувальниками.

Піддослідна особа, зазвичай, намагається представити себе з кращої сторони і не завжди надає щирі і правдиві відповіді на твердження, які містяться в опитувальниках, що відображається в контрольних шкалах. Внаслідок симуляції, нерідко результати опитувальника не відповідають заявленим в інструкції критеріям, що вимагає ігнорувати отримані результати. Так, при отриманні більше 4 балів за шкалою достовірності в ході опитування по тесту визначення темпераменту Г. Айзенка результати вважаються не достовірними і не рекомендуються до аналізу. Теж саме стосується шкали щирості в анкеті визначення нервово-психічної стійкості «Прогноз-2» та інших.

На відміну від судового експерта-психіатра, ми не маємо часу і можливості проводити додаткові дослідження за іншими опитувальниками, тому вимушені стимулювати бажання піддослідного відповідати правдиво та створити в нього впевненість того, що обманути дослідника не вдасться.

З цією метою дослідження починається саме з проєктивного тесту Л.Сонді, який не дає можливості піддослідному вибрати «правильний» чи «неправильний» портрет. Тестування триває близько 10 хвилин і за цей час дослідник закріплює з піддослідним вербальні контакти, направлені на подальше отримання правдивих відповідей. Під кінець тестування «по-Сонді», зазвичай, особа обирає портрети вже не замислюючись, на підсвідомості, поступово налаштовуючи себе на швидкі відповіді в питаннях анкет у наступних опитувальниках.

Завершивши тестування «по-Сонді», дослідник обов'язково хвалить піддослідного за швидке закінчення першого тесту і пропонує перейти до проведення Теппінг-тесту.

Теппінг-тест, як і всі інші, проводиться на заготовленому бланку, м'яким, простим олівцем. Під бланк слід підкласти кілька аркушів паперу, щоб проставлені піддослідним крапки на стимульному матеріалі були більш помітними. Обов'язковим є попереднє

тренування піддослідного проставляти крапки на швидкість правою та лівою руками та наявність секундоміру. При підрахунку кількості крапок на заповненому масиві допускається розділяти їх тонкими лініями для полегшення підрахунку, а на самому бланку, для більшої наглядності, можна нанести шкали і використовувати його для складання графіку сили-слабкості нервової системи піддослідного.

Механічне виконання піддослідними Теппінг-тесту також не дає йому можливості визначитись щодо можливості спотворення результатів тесту щоб сформувати у дослідника більш позитивне враження стосовно себе. Зазвичай, навіть якщо у піддослідного було бажання прикрасити чи спотворити власні результати тестувань, після проведення цих двох тестів воно зникає і особа правдиво заповнює анкети опитувальників.

Першим з опитувальників пропонується тест визначення нервово-психічної стійкості «Прогноз-2», який містить нескладні для сприяння твердження, має шкалу достовірності і не складний в обрахуванні. Крім того, цей тест є досить інформативним і допомагає скласти попереднє враження про особистість піддослідного.

Після завершення першого опитування по тесту «Прогноз-2», дослідник обов'язково коментує швидке і якісне виконання піддослідним цього завдання, акцентуючи увагу на тому, що відповідати на твердження слід швидко і не замислюючись, чим спонукає його до таких же швидких відповідей на 2-3 наступних опитувальника. Після заповнення анкети опитувальника, піддослідному пропонується перейти до проведення першого відбору кольорових карток тесту М. Люшера, а після заповнення анкети наступного опитувальника - зробити другий відбір кольорових карток тесту М. Люшера

В подальшому, проєктивні тести чергуються з опитувальниками, що полегшують процедуру проведення і підвищують достовірність.

Під час заповнення анкет, більшість піддослідних помічають, що деякі питання в

опитувальниках повторюються. Якщо вони коментують це, то дослідник хвалить особу за уважність, посилюючи впевненість в тому, що такі повтори гарантують надійність і достовірність дослідження, а також неможливість «обманути комп'ютер», який буде обраховувати результати. Доцільно акцентувати увагу піддослідного на тому, що аналіз відповідей зазвичай здійснює комп'ютер а не людина.

Для досягнення рапорту з піддослідними рекомендується робити мікроперерви після заповнення кожного з тестів. Практика експрес-діагностування визначила за доцільне пропонувати піддослідним виконувати по одному з елементів нервово-мускульної релаксації за методом Джекобсона з мінімальними інструкціями, наприклад: «Я покажу кілька вправ, які знімають напругу з Ваших м'язів та з нервової системи, допомагають розслабитись і заспокоїтись. Протягом 3-5 секунд напружуємо певну групу м'язів, утримуємо напругу і повільно відпускаємо її... Відчуваєте різницю у відчутті? Відчуваєте тепло та поколювання? Спробуйте ще раз...». Метою виконання цих вправ є закріплення контактів з піддослідним і сприяння правдивим відповідям на питання тестів. Одночасно особа знайомиться з простими вправами відомого методу прогресивної релаксації Е. Джекобсона (Jacobson, E. Progressive relaxation. – 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1938) для їх подальшого використання.

Після тесту Л. Сонді ми пропонуємо виконати вправу на напруження стисненням рук в кулаки, після теплінг-теста – максимальне розведення пальців рук, в подальшому: напруження передплічч, зведення лопаток спини, підняття плечей, повний вдих із затриманням дихання, зведення колін, напруження пальців ніг, тощо. Недоцільно пропонувати піддослідним (особливо жінкам) напруження м'язів обличчя! Такі вправи провокують сміх та жарти, що відволікає від виконання тестів.

Тест ціннісних орієнтацій Мілтона Рокіча провадиться в другій половині часу відведеного

для дослідження, після досягнення повного контакту і довірливих відносин з піддослідним. Виконується піддослідним самостійно, шляхом перекладання отриманих карток із записаними на них життєвими цінностями в послідовності від найбільш до найменш значимих.

Проведення малюнквого апперцептивного тесту Собчик проводиться у вільній бесіді, коментуючи відмінне виконання піддослідним попередніх тестів та опитувальників. Коментарі до розповідей піддослідного по кожній з 8 картинок тесту стимулюють висловлювання ними певних нюансів у досліджуваних сюжетах, на які звертає особливу увагу дослідник. По кожному сюжету записуються лише нестандартні вислови та бачення з боку піддослідного. В залежності від мети експрес-дослідження, більше уваги звертається при обговоренні сюжету, пов'язаного з метою дослідження. Картки пропонуються до обговорення за позначеною в тесті нумерацією.

Опитувальник депресії Бека, опитувальник Спілберга-Ханіна опитувальник SCL-90-R та інші є факультативними і проводяться за необхідності.

Закінчується експрес-дослідження проєктивними методиками Дж. Бука «Будинок, дерево, людина» та М.З. Дукаревіч «Неіснуюча тварина». Тести проводяться в залежності від залишків часу на експрес-тестування і мають додаткове, факультативне значення але проводяться обов'язково, для збільшення аналітичного матеріалу і контролю результатів тестування. Вони дозволяють, за необхідності, доповнити отримані результати експрес-діагностування. За наявності часу, піддослідних просять вимальовувати будь-які деталі, на аналіз яких в подальшому звертається особлива увага.

Експрес-діагностування особистості в складі групи осіб.

Процедура групового діагностування має бути такою:

1. Група осіб з 20-30 осіб розміщується за столами.

2. Кожний має набір стимульних матеріалів та олівець.

Для теста Л.Сонді кожному видається повний набір портретів на 6 скріплених стиплером аркушах формату А-4 по 8 портретів на кожному. Портрети, що подобаються позначаються прямо зверху зображення знаками «1+» та «2+», а портрети, що не подобаються знаками «1-» та «2-».

Для кольорового тесту М.Люшера кожному видаються по два аркуша формату А-5 з вісьмома кольоровими квадратами. Відбори здійснюються проставленням олівцем цифр від 1 до 8 зверху зображення квадратів в залежності від вподобань обстежуваного.

Для тесту М. Рокіча кожному роздається по два аркуша формату А-4 з переліком життєвих цінностей. Пропонується помітити всі запропоновані життєві цінності цифрами 1,2,3,...17,18 від найбільш важливих для особи до найменш важливих. Інший стимульний матеріал складності не викликає.

Проективний тест РАТ Собчик при груповому діагностуванні використовується за допомогою проектора і обговорюється колективно. Дослідник фіксує осіб, які пропонують нестандартні тлумачення сюжетів або взагалі відмовляються приймати участь в обговоренні.

3. Дослідник проводить бесіду-інструктаж і за допомогою проектора та інших приладів сприяє швидкому заповненню запропонованих тестів та опитувальників.

4. Кожний аркуш підписується піддослідними і збирається для аналізу.

5. Опитувальники періодично змінюються.

6. Незмінними залишаються: тести Сонді, Люшера, теплінг-тест, опитувальник «Прогноз2».

7. Час проведення: 1,5 – 2 години.

8. Після обрахування, результати з грифом «для службового користування» зберігаються в електронному вигляді у відповідальній особи і використовуються з письмового дозволу піддослідних осіб.

Висновки.

Запропонований нами Метод експрес-діагностування особистості дозволяє швидко і ефективно діагностувати стан особистості в

декретованих контингентах (призов на військову службу, допомога в адаптації, професійний відбір, визначення моральної шкоди, тощо).

Метод експрес-діагностування особистості є верифікованим, оскільки базується на використанні виключно загальновідомих науці діагностичних тестах і методиках. Дослідник аналізує лише виявленні під час дослідження акцентуації особистості та ті риси, наявність яких підтверджується різними тестами та опитувальниками.

Свідоме спрощення інструкцій проведення деяких тестів значно зменшує час виконання завдань обстежуваними. Практика показує, що при правильному проведенні попередньої бесіди і запропонованій нами послідовності виконання завдань, надійність і достовірність окремих тестів знижується не суттєво. При цьому, за рахунок збільшення кількості тестів, достовірність результатів дослідження багаторазово збільшується. Значний обсяг отриманого аналітичного матеріалу, в залежності від мети дослідження, дозволяє:

1. швидко і надійно виявити осіб з низькою нервово-психічною стійкістю;

2. проведення поглибленого аналізу результатів дослідження особистості саме цих осіб для попередження негативних наслідків.

3. проведення поглибленого аналізу особистості осіб, які плануються на керівні посади, потребують соціальної допомоги, претендують на відшкодування моральної шкоди, тощо.

Завдяки спеціальним комп'ютерним програмам, обчислення тестів займає значно менше часу ніж при ручному обчисленні, а результати в повному обсязі і без змін вносяться до Висновку експрес-діагностики особистості з коментарями і рекомендаціями спеціаліста.

Експрес-діагностування особистості проводиться за письмовою згодою піддослідної особи. Обов'язковою умовою дослідження є наявність особистого підпису піддослідного на кожному заповненому аркуші. Взаємне доповнення і часткове дублювання тестів, захищає результати від заповнення анкет

сторонніми особами, що є актуальним під час призову на військову службу. Заповнені стимульні матеріали зберігаються і можуть бути витребувані замовником дослідження для перевірки висновків спеціаліста та повторного дослідження.

Використаний при експрес-діагностуванні принцип доповнення та часткового дублювання, значно підвищує достовірність дослідження у порівнянні з дослідженням лише за одним, навіть найкращим опитувальником

Література

1. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Самара: БАХРАХ-М, -2001. - 668 с.

2. Беседин А.Н. Книга практического психолога / А.Н. Беседин, И.И. Липатов и др. – Х. : Фортуна – Пресс, 1996. – Ч I. – 424 с.

3. Андреева Г.М. Социальная психология / пятое изд., Испр. и доп. - М. : Аспект Пресс, 2007. - 363 с.

4. Дукаревич М.З. Характерология. // Лекции по характерологии. М., 2006. - 174 с.

5. Інструкція з організації професійно-психологічного відбору у Збройних силах України. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12.01.2015р. № 13/26458.

6. В. Волошин Психологічний аспект, Українська Спілка ветеранів Афганістану Військо України <http://www.usva.org.ua/mambo3/index.php>

7. Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) (Прийнято 14.12.90 Резолюцією 45/110 Генеральної Асамблеї ООН) zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907

8. Первомайский В.Б. Судова експертиза у справах про заподіяння моральної шкоди // Архів психіатрії. — 2002. — № 1. — С. 50–57.

9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шевченко проти України» // Офіційний вісник України. 2006. 18-22 с.

10. Зайцев В.П. Психологический тест СМОЛ. // Актуальные вопросы восстановительной медицины. -2006. -№ 1-2. -С. 35-39.

11. Собчик Л.Н. Модифицированная методика Сонди. // СПб. Речь, 2003. - 121 с. :

(ММРІ або 16-факторним тестом Кеттела), при цьому час на діагностування залишається той самий.

Особа, наділена владними повноваженнями щодо особи на певному етапі її життя (командир військової частини, керівник державного органу, керівник підприємства, суддя, тощо) отримує ефективний інструмент оцінки психічного стану особи для розумного і справедливого прийняття рішення стосовно неї.

12. Собчик Л.Н. Модифицированный цветной тест Люшера // Методические рекомендации - М., 1990. - 88 с.

13. Ильин Е.П. Методики изучения соотношения первой и второй сигнальных систем // Дифференциальная психофизиология. - СПб. : Питер, 2001. - С. 368-373.

14. Айзенк Г. Коэффициент интеллекту. - Київ: Гранд, 1994. - 112 с.

15. Рыбников В.Ю. Экспресс-методика «Прогноз-2» для оценки нервно-психической неустойчивости кандидатов на обучение в вузы // Тез. доп. на I всеарм. совещании. М.: Воениздат, 1990. - 132-135 с.

16. Собчик Л.Н. Рисованный апперцептивный тест // Собчик Л.Н. Практическое руководство. - СПб. Речь, 2007. - 32 с.

17. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский дом «БАХРАХ - М», 2008. - 672 с.

18. Семенова З.Ф. Психологические рисунки, тесты. Методика «Дом Дерево- Человек» / З.Ф. Семенова, - М.: АСТ; СПб.: Сова, 2007. - 190 с.

19. Жуковский І.В. Тест «Неіснуюча тварина» (з досвіду роботи приватного практикуючого психолога) // Психологічна діагностика. -2004. №4. - 103 с.

20. Батаршев А.В. Базовые психологические свойства и самоопределения личности: Практическое руководство по психологической диагностики. - СПб.: Речь, 2005. С.44-49.

21. Малкина- Пых И. Г . Психологическая помощь в кризисных ситуациях - М. : Изд-во Эксмо. -2005. - 960 с.

Науковий рецензент кандидат медичних наук, доцент Трінька І.С.